

ՎԵՆԵՐԱ ՄԱԿԱՐՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻՐԻԱՅԻՒ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՄԻՋՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (XVI-XVIII ԴԴ.)

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, սիրիահայություն, համայնք, թուրք, արաբ, քրիստոնյա, իսլամ, իսլամական օրենսդրություն, ռայա, զիմմի:

Մինչև XVI դարի սկիզբը Օսմանյան կայսրությունը մուսուլմանական պետություն էր՝ ոչ մեծ թվով մուսուլման բնակչությամբ: Հատկապես Բալկանների նվաճումից հետո կայսրության բնակչության մեծամասնությունը քրիստոնյաներ էին, և միայն Արաբական երկրների նվաճումից հետո, քրիստոնյա և մուսուլման բնակչության թվականակի հավասարակշռություն ստեղծվեց:

Օսմանյան կայսրության ռազմական բնույթն ինքնին ապացուցում է, որ նրա հիմնական գործառույթը պատերազմն էր, և դրա հետևանքով ձեռք բերված տարածքները «ծածկելը», այլ ոչ թե իր ժողովրդի բարեկեցությունը²: Իսկ օսմանյի ժողովուրդները «դաստիարակված» էին հետաքրքիր մի հոգեբանությամբ. սուլթանների անունների հետ «արդար» և «բարեգուլթ» մակդիրների մշտական գործածումն, ինքնին «պարտավորեցնում» էր նրանց. բնակչության մեջ արմատացրել էր այն համոզմունքը, որ սուլթանների հիմնական պարտականությունը արդարության և արդարադատության իրականացումն է: Դա էլ իր հերթին, պարտավորեցնում էր հպատակներից յուրաքանչյուրին պահպանել հասարակական կարգը և ճանաչել իր տեղը սոցիալական որոշակի խմբում³:

¹ Պատմաաշխարհագրական կամ պատմական Սիրիա ասելով (Բիլադ ալ-Շամ), բացի այսօրվա Սիրիայից, ի նկատի ունենմ ժամանակակից Պաղեստինի որոշ հատվածներ, ներկայիս Իսրայելի տարածքը և Հորդանանի մի մասը, ինչպես նաև Լիբանանի լեռնային մասը, որն ավելի շատ հայտնի էր Լեռնայիքանան անունով, տե՛ս Ն. Հովհաննիսյան, *Արաբական երկրների պատմություն*, հ. 2, Զանգակ 97, Երևան, 2004, էջ 77: Այս մասին տե՛ս նաև Հ. Թովոյան, *Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946)*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1986, էջ 7, Գ. Գապայենեան, «Սուրիա», Փաղափական, կրոնա-պատմական, կրթական և տնտեսական տնտեսական տեսակետով, Ա.-Փաղափական», «Տաթև» կրօնական տարեցույց, Բ տարի, 1926, Հավելյա-Սուրիա, Տպագրություն «Արաբ»-Բ. Յ. Թովալեան (էջ 274-312), էջ 287:

² Ph. Hitti, *History of the Arabs*, 90 Tottenham Court Road, Printed in China, London, 2002, p. 716.

³ М. Мейер, “Новые явления в социально-политической жизни Османской империи во второй половине XVII-XVIII вв.”, *Османская империя, система госу-*

Կայսրության հասարակությունը բաժանված էր երկու դասակարգերի: Առաջին՝ զինվորականների (ասկյարների) խումբ, որի մեջ էին մտնում սուլթանի իշխանությունը ներկայացնող անձինք՝ պալատականները, զինվորականները, աշխարհական պաշտոնյաները և հոգևորականությունը (ուլեմա), այսինքն՝ ոչ հարկատու «միասնական հողատերերը և բոլոր նյութական արժեքների տերերը»: Երկրորդ խումբը կազմված էր ռայաններից՝ ինչպես մուսուլման, այնպես էլ ոչ մուսուլման (զիմմի), որոնք անմիջական արտադրողներն ու հարկատուներն էին: Հարկատու բնակչությունն էլ իր հերթին բաժանվում էր մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների (զիմմի), քաղաքացիների և գյուղացիների, նստակյացների և քոչվորների⁴:

Կազմավորման առաջին օրվանից կայսրությունում ստեղծվել էին այնպիսի սոցիալական կարգեր, որտեղ առաջին սանդղակի վրա գտնվում էր թուրքը⁵, ապա մուսուլմաններն առհասարակ: Սակայն հստակ բաժանարար գիծ կար նաև թուրքի և այլ ազգության մուսուլմանի, օրինակ՝ թուրքի և արաբի միջև⁶:

Օսմանյան շրջանում ոչ մուսուլմանների իրավական նորմերի մշակման հարցում թերևս անկրկնելի է Շեյխուլիսլամ էբուսսուուզ էֆենդիի դերը (1545-1574 թթ.): Նրա ֆեթվաների հավաքածուն լավագույնս ներկայացնում էր օսմանյան օրենսդրությունը և շրջանառության մեջ մնաց նույնիսկ նրա մահից հետո: Այդ ֆեթվաները ներկայացնում էին կայսրության մուսուլմաններին, քրիստոնյաներին և հրեաներին առնչվող սոցիալական հարաբերությունները կարգավորող հստակ կարգերի մի ամբողջություն, որոնց հիմքում ընկած է համայնքային պահպանության և միջհամայնքային համերաշխության գլխավոր խնդիրը: Նրա համոզմամբ՝ «Համայնքները պետք է առանձնացված լինեն» և պահպանեն միջհամայնքային համերաշխությունը, այլապես այն կվերաճի բռնություն, ոչ միայն մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև, այլ նաև՝ քրիստոնյաների և հրեաների⁷: Ըստ նրա՝ կայսրության միջհամայնքային հարաբերություններում արդարության պահպանման համար պահանջվում էին սոցիա-

дарственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы, Сборник статей. Москва: Издательство “Наука”, главная редакция восточной литературы. Академия наук СССР, 1986 (с. 155-185), с. 156-157.

⁴ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 157-158, 160-162:

⁵ Դեռևս XVII դարում եվրոպացիները Օսմանյան կայսրությունը համարում էին «Թուրքական կայսրություն», իսկ նրա բնակչությունը կամ գոնե նրա մուսուլման բնակչությունը՝ «թուրք», տե՛ս **C. Imber**, *The Ottoman Empire, 1300-1650, the Structure of Power*, Printed and bound in Great Britain by Mackays of Chatham, Palgrave Macmillan, 2002, p. 1:

⁶ **Ph. Hitti**, նշվ. աշխ., էջ 716:

⁷ **B. Masters**, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World*, Cambridge University Press, 2001, pp. 29-30.

լական հստակ կարգեր (ինչպես օրինակ՝ մուսուլմանը չպետք է խոսեր ոչ մուսուլմանի լեզվով, որոնք չէին խաթարի այդ համայնքների միջև բաժանումը⁸։

Մակայն պատմական Սիրիայի մուսուլման-ոչ մուսուլման միջհամայնքային հարաբերություններն այլ զարգացում ստացան կայսրության մյուս, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի հետ համեմատ։ Վերջինիս թուրք բնակչության կողմից հաղթող-նվաճողի ակնհայտ վերաբերմունք կար հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ, թեև, մասնավորապես արևմտահայության համար, այդ տարածքներն իրենց դարավոր հայրենիքն էին։ Ուստի, այստեղ խորը ճեղք էր բացված քրիստոնյայի և թուրք մուսուլմանի միջև հարաբերություններում։

Պատմական Սիրիայում իրավիճակն այլ էր. թուրքերն իրենց մեծ տիրույթում իշխող փոքրամասնություն էին մնում և առհասարակ արաբական երկրներում մեծածավալ վերաբնակեցման ու ճնշող մեծամասնություն դառնալու ոչ մի փորձ չարեցին⁹։ Թուրք բնակչության մի զանգված Սիրիայում հաստատվեց Սելիմ 1-ի հրամանով, մի մաս էլ հետագայում՝ որպես քաղաքացիական աշխատողներ և առևտրականներ¹⁰։ Մակայն նրանց մեծամասնությունը բնակվում էր միայն այն քաղաքներում, որտեղ նրանք ունեին որոշակի զինված ուժեր¹¹։

Իսկ ինչ վերաբերում է տեղի մուսուլման արաբ բնակչությանը, ապա վերջիններս, թեև գտնվում էին իրենց հայրենիքում և որպես մուսուլման որոշակի առավելություններ ունեին տեղի ոչ մուսուլման բնակչության համեմատ, սակայն նրանք քրիստոնյա և հրեա համայնքների հետ, որպես օսմանահպատակ բախտակիցներ, հանդես էին գալիս ի հակակշիռ տեղի թուրք բնակչությանը։ Այս մասին վկայում է նաև Ալ. Ռասսելը, որի հաղորդմամբ. «...Քրիստոնյաները ուրիշ ժողովուրդների հետ ենթակա են ճնշման և բռնության, մինչդեռ թուր-

⁸ Էբուստուպի խուսափում էր օրինապես ընդունված և չեզոք «զիմմի» տերմինից, փոխարենը նախընտրելով՝ «ֆաֆիր» (անհավատ) տերմինը, որն ավելի մոտ էր գործածական բուրբերենին (օսմաներեն)։ Հետաքրքիրն այն է, որ նա իր մի շարք ժամանակակիցների նման օգտագործում է այդ բառը բացառապես ուղղափառ քրիստոնյաների համար՝ հույների և հայերի, որոնք ներկայացված էին ըստ իրենց համայնքային պատկանելիության, տե՛ս **B. Masters, Christians and Jews in the Ottoman Arab World**, էջ 29: Էբուստուպի գործունեության մասին առավել մանրամասն տե՛ս **C. Imber, Ebu's-su'ud, The Islamic Legal Tradition**, Stanford University Press, Stanford, California, 1997:

⁹ **Ph. Hitti**, նշվ. աշխ., էջ 716:

¹⁰ **R. R. Madden, The Turkish Empire, in Its Relations with Christianity and Civilization**, Vol II, London: T. Cautley Newby, Publisher. 30, Welbeck Street, Cavendish Square, 1862, p. 14;

أ.وب. راسل، تاريخ حلب الطبيعي في قرن الثامن عشر، مجلد 1، ترجمة خالد الحبيبي، 1997، ص. 114.

¹¹ **R. R. Madden**, նշվ. աշխ., էջ 14:

քերն էլ նույնչափ տառապում են դրացիների արհամարհական վերաբերմունքից...»¹²:

Պատմական Սիրիայում հիմնականում բնակչության ըստ ազգային կամ կրոնական պատկանելության, տեղաբաշխում չկար: Անգամ Հալեպում կամ Երուսաղեմի հին քաղաքում, որտեղ տարբեր էթնո-կրոնական խմբերը ձևավորել էին առանձին թաղամասեր, այնուամենայնիվ այդ թաղերից և ոչ մեկում նրանք, չնայած թվաքանակի տոկոսային մեծ առավելության, բացարձակ մեկուսացած չեն ապրել¹³: Օրինակ Հալեպում հրեաների տները գտնվում էին

¹² راسل و ب. أ., نزل. աշխ., հ. 2, էջ 238, տե՛ս նաև՝ Ա. աբ. Սյուրմեյան, Պատմութիւն Հալեպի Հայոց, հ. Բ., «Հալեպ», Տպարան Մ. Մագսուտեան, Բեյրութ, 1946, էջ 434:

¹³ D. Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Second Edition, Cambridge University Press, 2005, p. 180: Մի ավանդության համաձայն՝ սուլթան Սելիմ 1-ինը (1512-1520 թթ.), երբ գրավել է Հալեպը, տեղի վաճառականությունը աշխուժացնելու հետևանքով, կիբանանից Հալեպ է տեղափոխել ֆառասուն ֆրիստոնյա ընտանիք, որոնք հիմնել են ֆաղաֆի թաղամասերից «Չոֆալ ալ-Արբաաին»-ը («Քառասունի փողոց»), որը հայտնի է նաև Սալիբեդ Ջիդայդե կամ Ջիդայդե, Չոֆալ ալ-Կալ, Հարաթ ալ-Կանիսսե անվանումներով, տե՛ս L. D'Arvieux, *Mémoires du Chevalier d'Arvieux, envoyé extraordinaire à la Porte, Consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli et autres Échelles du Levant*, tom sixième, par le R.P. Labat, Paris, 1735, p. 437;

كامل بن حسين بن مصطفى بالي الحلبي الشهير بالغزي, نهر الذهب في تاريخ حلب, الجزء الاول, طبع في المطبعة المرونية بحلب, 1923, ص. 197.

Հ. Ազեգեան, Արաբական զարթոնքը և հայ գործիչները. Հալեպ, 2008 թ., «Այգ» մատենաշար, Հրատ. Բերիոթեմի, տպ. Արևելք, էջ 30-31, R. André, “Alep à l'époque ottomane (XVIème-XIXème siècles)”. In: *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, n° 62, 1991. Alep et la Syrie du Nord. pp. 93-109, at 97: Սակայն, պետք է նշել, որ այս արվարձանում հայերը հաստատվել էին ավելի վաղ շրջանում դեռևս Կիլիկյան հայկական թագավորության կործանումից և Սև ծովի ջենովացի առևտրականների հեռացումից հետո, երբ, որպես Արևելք-Արևմուտք առևտրային շարժման իրականացնող միջնորդ ֆաղաֆ, Հալեպը սկսեց շատ արագ զարգանալ: Այս ժամանակ էլ ֆարավանային հանապարհների երկարությամբ ձևավորվեցին հսկայական արվարձաններ: Այս արվարձաններից մեկում հաստատվեցին ֆրիստոնյաները՝ մարոնիները և հատկապես հայերը, որոնք ծառայում էին որպես միջնորդ և թարգմանիչ եվրոպացի գնորդների համար, տե՛ս J. Sauvaget, “Alep”, *Essai sur le développement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIXème siècle*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner (12, Rue Vavinm, VI), Paris, 1941, p. 99: նույն երևույթի մասին կարելի է խոսել նաև Հալեպի հրեա բնակչության պարագայում. «Բաբ ալ-Նասար»-ին («Հաղթանակի դուռ») կից գտնվում էր հրեական մի թաղ՝ «Բաբ ալ-Յահուդ» («Հրեաների դուռ») անվանումով, տե՛ս է. Սեմերեան, «Հայկական կեանքը արդի Հալեպի վաղ օսմանեան ժամանակաշրջանին, Ուսումնասիրական փորձ մը՝ հայ ընկերային կեանքի պատմութեան կառուցման համար՝ իսլամական աղբիւրներու օգտագործման առնչութեամբ», «Տաթեւ» հայագիտական տարեգիրք, թ. 1, Հալեպ, 2008 (էջ 257-290), էջ 274: Բնակչության թվային գերակշռության պատճառով, հրեական էին համարվում նաև Բանդարա և Մասաբին թաղերը: Իսկ ֆաղաֆի պարիսպներից ներս գտնվող Բանսիդա թաղամասի ժողովարանի շուրջ բնակվող հրեաները կազմում էին թաղի ընդհանուր բնակչության 90 տոկոսը: Այդ պատճառով Հալեպի Շարիա դատարանների ար-

մզկիթի կողքին, այն դեպքում, երբ մուսուլմանների տները կից էին սինագոգներին: Սակայն, պետք է նշել նաև, որ կայսրության մյուս և մասնավորապես կենտրոնական շրջաններում, իշխանություններն արգելում էին քրիստոնյաներին բնակություն հաստատել մուսուլմանական թաղամասերում՝ որպես փաստարկ ներկայացնելով Շարիաչի սկզբունքները¹⁴:

Առհասարակ, Արաբական երկներում բնակություն հաստատելու օրինաչափությունները հիմնված էին ոչ թե կրոնական, այլ սոցիալական դասակարգման վրա¹⁵: Արաբական քաղաքների բնակիչները նախընտրում էին բնակվել իրենց կարգավիճակին համապատասխան այլակրոնների կողքին, քան համակրոնակիցները՝ ի տարբերություն Կ. Պոլսի և Անկարայի, ուր հարուստները, աղքատներն ու միջին դասն ապրում էին միասին¹⁶:

Պատմական Սիրիայի մուսուլման-ոչ մուսուլման համայնքների միջև նման հարաբերությունների զարգացումը պայմանավորված էր նաև հետևյալ հանգամանքով. հիմնականում ընդգրկելով առևտրային (Սիրիա), ուխտագնացության համար նշանավոր քաղաքներ (Պաղեստին), տնտեսական և քաղաքական համագործակցության շփումներ ծավալելով Եվրոպայի հետ (Լեռնալիբանան), ինչպես նաև մեծ թվով օտարեկրացիների մշտական բնակության պայմաններում, տեղի բնակչությունը գտնվում էր զարգացման այլ, ավելի բարձր մակարդակի վրա: Հետևաբար այդ քաղաքներն ավելի ապահով էին և համեմատաբար ավելի հանգիստ: Միմեռն Լեհացին, նկարագրելով ամբողջ կայսրությունում հայ ժողովրդին, հոգևորականությանը պատուհասած աղետները, խտրականությունները, Դամասկոսի մասին հայտնում է. «Այլ եւ Տաճիկքն քաղքին այնորիկ յոյժ երկեղած եւ մարդասէր են եւ աստուածավախ, զքրիստոնեայս սիրեն

ձանագրություններում այն նշվում է «հրեական թաղ», տե՛ս **նույն տեղում**, էջ 274-275: Կամ Հալեպի Քրդական թաղամասում ֆրդեր շին ապրում: Միջնադարյան մամլուֆյան շրջանում այնտեղ սկզբնապես բնակեցված ֆրդերից գրեթե մարդ չէր մնացել, այդ, այսպես կոչված ֆրդական թաղամասի բնակիչների 93 տոկոսը, ֆրիստոնյաներ էին, տե՛ս **D. Quataert**, նշվ. աշխ., էջ 180: Երուսաղեմի մասին տե՛ս **A. Cohen**, "On the realities of the Millet System: Jerusalem in the Sixteenth Century", in *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the Functioning of a Plural Society*, eds. **Benjamin Braude and Bernard Lewis**, vol 2, pp. 7-18. New York: Holmes & Meier Publishers, 1982, pp. 9-10:

¹⁴ Առավել մանրամասն տե՛ս **Ա. Փափազյան**, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դդ.), ԵԳԵԱ, Երևան, 1999, նաև՝ Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.), Զանգակ 97, Երևան, 2002, էջ 42, հմմտ.՝ **H. T. Cinliodlu**, *Tokat tahiri, 3-ci kisim*, 1950, s. 55:

¹⁵ **D. Quataert**, նշվ. աշխ., էջ 180, տե՛ս նաև **D. Chevallier**, "Non-Muslim Communities in Arab Cities", in *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the Functioning of a Plural Society*, ed. **Benjamin Braude and Bernard Lewis**, vol 2, New York: Holmes & Meier Publishers, 1982, pp. 159-165, at 160.

¹⁶ **D. Quataert**, նշվ. աշխ., էջ 180:

եւ բնաւ շասեն «կավուր» կամ «տինսիզ», այլ «էսակուլի» կամ «հաճի»: Եւ թէ զոք աւան շոպանն նեղէ՝ ամէնքն վրան թափին եւ ազատեն. չթողուն սուխրայ բանիլ կամ այլ ինչ անիրաւ: Այլ տեղ այսպէս մարդիկ քաղցր եւ բարի շտեսի. քրիստոնէութեան լայեխ»¹⁷:

Սիրիահայությունը, կրոնական և մշակութային սերտ կապերի շնորհիվ, Արևմուտքի հետ սկսեց համագործակցել տարբեր ոլորտներում ավելի վաղ, քան մյուս ազգերը: Նրանցից շատերը ստացան արևմտյան կրթություն և մասնագիտացան օտար լեզուներում՝ ի տարբերություն կայսրության մուսուլմանների: Ուստի նրանք սկսեցին մոդեռնիզացվել ավելի վաղ, քան թուրքերը: Եվ, համաձայն Մարգարեթ Ուիգոմիրսկու՝ շնայած օսմանյան թուրքերի հետ ուսույթական, լեզվական և կրոնական տարբերությունը, հայերը, այնուամենայնիվ, ինչպես նաև կայսրության մյուս քրիստոնյա և հրեա համայնքները, հասարակության մեջ զբաղեցնում էին տնտեսական էլիտայի կարգավիճակ: Եվ երկու կողմերի միջև ոչ միայն արժեհամակարգի ոչ մի ընդհանրություն չկար, այլև նրանցից յուրաքանչյուրը մշակում էր «ազգայնականության բրենդ», որը բացառում էր մյուսին¹⁸: Հասնելով բարձր դիրքերի, իհարկե, ինչպես Լեոն է նշում, «նա չի դադարում «անհավատ քաֆիր» և ուրիշ այսպիսի բազմաթիվ արհամարհական և հայհոյական անուններ կրող ստրուկ լինելուց», սակայն արդեն, մասնավորապես հայ ամիրաների (սարրաֆներ, լուժայափոխներ) առաջ «ստրկատերը կամա ահամա ստիպված ե գլուխ իջեցնել իր ստրուկի առաջ»¹⁹:

Օսմանյան իշխանություններն իրականում «հասկանում էին» թուրքերի զարգացման ցածր մակարդակը՝ հպատակ ժողովուրդների համեմատ, և հաշվի առնելով վերջիններիս ներուժի անհրաժեշտությունը կայսրության հետագա առաջխաղացման համար, նրանց թողնում էին «ապրել այնպես, ինչպես ոչխարներին ու մեղուներին՝ նրանց կաթի ու մեղրի համար»²⁰: Կայսրության թուրքերը, նույնիսկ XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին չափազանց քիչ էին մասնակցում երկրում կապիտալիստական կացութաձևի զարգացմանը: Ինչպես նշում է խորհրդային պատմաբան Ա. Միլլերը. «Արդյունաբերական արտադրության մեջ, բանկային գործում, արտաքին և ներքին խոշոր առևտրում տիրա-

¹⁷ Սիմեոն դպիր Լեհացայ Ուղեգրություն, Տարեգրություն եւ հիշատակարանք, ուսումնասիրեց և հրատարակեց Հ. Ներսես Վ. Ակինյան Մխիթարեան ուխտէ, Վիեննա, Մխիթարյան տպարան, 1936, էջ 313:

¹⁸ M. Wyszomirski, “Communal Violence: The Armenians and the Copts as Case Studies”, *World Politics*, Vol. 27, No. 3 (Apr., 1975), Cambridge University Press, pp. 430-455, at 441, 451.

¹⁹ Տե՛ս Լեո, նշվ. աշխ., էջ 247:

²⁰ M. Febvre, *Theatre de la Turquie, où sont représentées les choses les plus remarquables qui s’y passent aujourd’hui touchant les Mœurs, le Gouvernement, les Coutumes et la Religion des Turcs ; et de treize autres sortes de Nations qui habitent dans l’Empire Ottoman*, Chez Edme Couterot, Paris, 1682, p. 217.

պետում էին օտարերկրյա և այլազգի կապիտալիստները: Աննշան էր նաև թուրք ազգի բանվորների թիվը: Այսպիսով, կապիտալիստական հասարակարգի հիմնական դասակարգերի՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի ձևավորումը օսմանյան ֆեոդալիզմի ընդերքում տեղի էր ունենում առանց թուրքերի ակտիվ մասնակցության»²¹:

Սակայն կայսրությունը բարձր ինքնագիտակցությամբ օժտված հպատակ ժողովուրդների դեգրադացումը թուրքական հետամնաց, բայց արտոնյալ դիրք ունեցող թուրք հասարակության հորձանուտում, իշխանությունների՝ արտաքին ճակատում ունեցած անհաշտությունների պատճառով առաջադրված ծանր հարկային պայմանները, անարդարությունն և իշխանությունների անտարբերությունը իր քաղաքացիների նկատմամբ, ի վերջո՝ XVII դարի վերջին հանգեցրեց հպատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների տարածմանը:

Փաստորեն, պատմական Սիրիայում ազգային և կրոնական համայնքների համեմատական ազատ ինքնադրսևորմանը և բարիդրացիական հարաբերություններին նպաստում էին միմյանց սերտորեն կապված պայմանականությունների հետևյալ շղթան՝ տարածաշրջանի նշանակությունը կայսրության ֆինանսատնտեսական ոլորտում, օտարերկրյա պաշտոնյաների մշտական ներկայությունն ու հսկողությունը պատմական Սիրիայի մի շարք քաղաքներում, դրանց ազդեցությունը տեղի պետական կառավարման մարմինների գործունեության և հասարակության կենսաձևի վրա, տեղական վարչահամակարգի ինքնավար գործունեությունը և դրանով պայմանավորված՝ ոչ մուսուլմաններին ընձեռնված որոշակի ազատությունները և վերջապես տեղի հայ վերնախավի դերն ու կշիռը Սիրիայի քաղաքների զարգացման և կառավարման գործում:

Բարեփոխումների շրջանում (XIX դարի 30-ական թվականներից մինչև 70-ական թվականներ), սակայն, քաղաքական և տնտեսական գործոններով պայմանավորված, խաթարվեցին նաև պատմական Սիրիայի քրիստոնյա, հրեա և մուսուլման համայնքների միջև XVI-XVIII դդ. հաստատված բարիդրացիական հարաբերությունները, որոնք վերաճեցին միջհամայնքային հակամարտությունների²²:

²¹ Ա. Հովհաննիսյան, «Արտոնյալ վաճառականության» (Hayriye tüccarlari) նախաձեռնումից մինչև «Տնտեսության բուրժուազիան» ֆազաբախանություն, *Արևելագիտության հարցեր*, N 10, Երևան, 2015 (էջ 17-50), էջ 19, հղում 6, հմմտ.՝ **А. Миллер**, “Турецкая революция и Мустафа Кемаль Ататюрк (Младотурецкая революция)”, в кн. **А. Ф. Миллер**, *Турция: актуальные проблемы новой и новейшей истории*, Москва, 1983, с. 53: Այս մասին մանրամասն տե՛ս նաև՝ *The Cambridge History of Turkey*, Vol. 3, 1603- 1839, էջ 283-289:

²² Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս **М. Ма‘oz**, “Communal Conflict in Ottoman Syria during the Reform Era: The Role of Political and Economic Factors”, in *Christians*

ВЕНЕРА МАКАРЯН
СТАТУС РЕЛИГИОЗНЫХ ОБЩИН ИСТОРИЧЕСКОЙ СИРИИ И
МЕЖОБЩИННЫЕ ОТНОШЕНИЯ (16-18 ВВ.)

Ключевые слова: Османская империя, сирийские армяне, община, турки, арабы, христиане, ислам, исламское законодательство, райя, зимми.

С первых дней формирования Османской империи, были установлены четкие социальные категории: первое место занимали турки, затем – другие мусульманские народы. Но и между мусульманами, например, между турками и арабами, проходила четкая разграничительная линия.

Однако мусульманско-немусульманские межобщинные отношения в Исторической Сирии и в других провинциях Империи, в частности в Западной Армении, развивались не одинаково. Если в Западной Армении турки выступали как победители над армянским населением (несмотря на то что для армян эти земли являлись многовековой родиной), то в Сирии ситуация была иной: там турки были правящим меньшинством и в целом не стремились к заселению арабских стран. А что касается арабского населения Сирии, то следует подчеркнуть, что они наряду с немусульманами (несмотря на некоторые привилегии, которые они имели как мусульмане) выступали в качестве противовеса местным туркам.

В связи с некоторыми политическими и экономическими факторами, а также в результате относительного свободного самовыражения и дружелюбных отношений между национальными и религиозными общинами Сирии, армяне Сирии были модернизированы намного раньше, чем другие народы Империи. И даже на фоне этнических и религиозных дискриминационных классификаций им удалось достичь высокого положения.

and Jews in the Ottoman Empire: the Functioning of a Plural Society, ed. **Benjamin Braude and Bernard Lewis**, vol 2, New York: Holmes & Meier Publishers, 1982, pp. 91-105, տե՛ս նաև՝ **S. Khalaf**, “Communal Conflict in Nineteenth-Century Lebanon”, նույն գրքում, էջ 107-134, **D. Chevallier**, նշվ. աշխ., էջ 160-163:

VENERA MAKARYAN

THE STATUS OF RELIGIOUS COMMUNITIES IN HISTORICAL SYRIA AND INTER-COMMUNAL RELATIONS (16th-18th centuries)

Keywords: Ottoman Empire, Syrian Armenians, community, Turks, Arabs, Christians, Islam, Rayah, *zimmi*.

Since the establishment of the Ottoman Empire, a social order was formed in which the Turks were at the forefront, followed by other Muslim nations. However, a distinct boundary was drawn between the Muslims, the Turks and the Arabs.

The Muslim-non-Muslim inter-communal relations in historical Syria were different from the other regions of the Empire, in particular from Western Armenia. While in Western Armenia, the Turks prevailed over the Armenian population (despite the fact that these lands had been the homeland of Armenians for centuries), in Syria the situation was different: the Turks were the ruling minority and did not seek the colonization of Arab territories in general. Besides, the Arabs of Syria, despite having some privileges as Muslims, along with the non-Muslims, acted as a counterbalancing force to the local Turks.

Due to certain political and economic factors, and as a result of a relative freedom of expression and friendly relations between the national and religious communities of Syria, Syrian Armenians were modernized much earlier than the other peoples of the Empire and managed to achieve a higher status, even against the background of ethnic and religious discrimination.